

Γιατί δ φόβος του για τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τὸν ἔκανε νὰ παραδεχτεῖ πὼς τὰ συμφέροντα ποὺ καλλιεργοῦνται ἀπὸ δρισμένες ἐπιδιώξεις μπορεῖ ν' ἀλλοιώσουνε βασικὰ τοῦ ἀνθρώπου τὸ χαραχτήρα τὸν ἀρχικὸν καὶ τοὺς θεσμοὺς ποὺ τοῦ ταιριάζουνε. Εἶναι φανερὸν πὼς ἡ ἀνάπτυξη ποὺ φοβόταν δὲ Τζέφφερσον πραγματοποιήθηκε, καὶ μάλιστα σὲ βαθμὸν πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ δὲ τι θὰ μποροῦσε νὰ προβλέψει. Μπροστά στὰ μάτια μας εἶναι σήμερα οἱ συνέπειες πουφερε τὸ γεγονός διὰ τὴν λαὸς γεωργικός, ἀγροτικός, ἔγινε πληθυσμὸς ἀστικός, βιομηχανικός.

"Εχει ἀποδειχτεῖ δριστικὰ πὼς οἱ οἰκονομικοὶ παράγοντες ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ πολιτισμοῦ καὶ καθορίζουνε τὴν στροφὴν ποὺ πήρανε σήμερα τὰ κρατικὰ μέτρα καὶ οἱ κρατικοὶ νόμοι, ἀδιάφορο ποιὲς πεποιθήσεις ὑποστηρίζονται μὲ τὰ λόγια. "Έγιν" ἀργότερα τῆς μόδας ν' ἀποσιωποῦμε τὴν σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν πολιτική. Καὶ μάλιστα νὰ κατηγοροῦμε κείνους ποὺ μᾶς κάνανε νὰ τὴν προσέξουμε τούτη τὴν σχέση. Μὰ δὲ Μάντισον κι ὁ Τζέφφερσον πολὺ καλὰ τὴν ἔργανε τούτη τὴν σχέση καὶ τὴν ἐπίδρασή της στὴ δημοκρατία. "Άλλο πράμα ὅμως εἶναι νὰ ξέρεις πὼς ἡ σχέση αὐτὴ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ γίνει γενικὴ κατανομὴ τῆς ἴδιοχτησίας καὶ νὰ μὴν ὑπάρχουν ὑπερβολικὰ φτωχοὶ καὶ ὑπερβολικὰ πλούσιοι κι ἄλλο ν' ἀναγνωρίζεις καθαρὰ καὶ ξάστερα πὼς ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸν καὶ τὴ φύση ὑπάρχει τόσο στενὴ σχέση ὥστε νὰ μπορεῖ δὲ πολιτισμὸς νὰ σχηματίζει καλούπια γιὰ τὴ σκέψη καὶ γιὰ τὴν πράξη.

Οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ συνήθειες δὲν μπορεῖ ν' ἀπομονωθοῦν, δπως δὲ μπορεῖ ν' ἀπομονωθοῦνε καὶ οἱ πολιτικοὶ θεσμοί. Τὸ ἐπίπεδο δπου ἔφτασε ἡ γνώση τῆς φύσης, δηλαδὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης τὸ ἐπίπεδο, ἀποτελεῖ μιὰ πλευρὰ τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ σὲ ἔμεση ἔξαρτηση ἀπὸ αὐτὴ βρίσκεται ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ κατανομὴ τῶν

ἀγαθῶν κι' ὁ καταμερισμὸς τῆς ἔργασίας. Ἐν δὲ λογαριάσουμε τὴ γέννηση τῆς νέας φυσικῆς ἐπιστήμης τὸ ΙΖ' αἰώνα καὶ τὴν ἀνάπτυξή της θεωροῦμε τὸ τωρινό της ἐπίπεδο, δὲ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὴν οἰκονομική μας δράση γιὰ τὴν παραγωγή, γιὰ τὴν κατανομὴ καὶ τελικὰ γιὰ τὴν κατανάλωση. Ἀδιαφιλονείκητος μάρτυρας εἰν^ο ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ γεγονότα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης καὶ στὰ γεγονότα τῆς ἐπανάστασης τῆς ἐπιστημονικῆς, ποὺ δλο καὶ προχωρεῖ.

Δὲν ἥτανε συνηθισμένο πράμα νὰ θεωροῦνται οἱ τέχνες, οἱ καλὲς τέχνες, σημαντικὸ μέρος τῶν κοινωνικῶν ὅρων ποὺ ἐπηρεάζουνται τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία. Ἀκόμα κι' δταν ἀναγνωρίσαμε τὴν ἐπίδραση τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, διατηρήσαμε τὴν τάση νὰ μὴν παραδεχόμαστε πὼς ἡ λογοτεχνία, ἡ μουσική, ἡ ζωγραφική, τὸ δράμα, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχουνται στενὴ σχέση μὲ τὰ πολιτιστικὰ θεμέλια τῆς δημοκρατίας. Ὡς καὶ κεῖνοι ποὺ ὀνομάζουνται τὸν ἑαυτό τους καλοὺς δημοκράτες, μόνο γιὰ στολίδια τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς παίρνουνται τοὺς καρποὺς τῆς τέχνης κι' ὄχι γιὰ πράματα ποὺ στὴν ἀπόλαυσή τους δλοι πρέπει νὰ παίρνουνται μέρος, ἀν ὑπάρχει δημοκρατία πραγματική. Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ δλοκληρωτικὰ πολιτεύματα μᾶς κάνει θεωρητούς τούτη τὴ γνώμη. Γιατὶ ἀσχετοῦμε τὸ ποιὸ εἶναι τὸ κίνητρο καὶ ποιὲς εἰν^ο οἱ δυνάμεις ποὺ σπρώχνουνται τὸ δημιουργὸ καλλιτέχνη νὰ κάνει τὸ ἔργο του, τὰ καλλιτεχνήματα, ἀμα γεννηθοῦν, εἶναι τὰ πιὸ ἀκατανίκητα μέσα ἐπικοινωνίας. Μ' αὐτὰ δημιουργοῦνται οἱ συγκινήσεις καὶ σχηματίζονται οἱ γνῶμες. Τὸ θέατρο, ὁ κινηματογράφος καὶ οἱ συναυλίες, ἀκόμα καὶ οἱ ἐκθέσεις ζωγραφικῆς, οἱ δημόσιες διμιλίες, τὰ λαϊκὰ πανηγύρια, τὰ συνηθισμένα σπόρ καὶ τὰ συνηθισμένα μέσα τῆς ψυχαγωγίας κανονιστήκαν ὅλα μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε γίνουνται μέσα προπαγάνδας ποὺ τὰ μεταχειρίζεται ἡ διχτατορία γιὰ νὰ κρατάει τὴν ἔξουσία δίχως οἱ μάζες νὰ τὴν θεωροῦνται καταπιεστική. Ἀρχίζουμε νὰ καταλαβαί-

νούμε πώς οί συγκινήσεις και ή φαντασία ἔχουνε περσότερο τη δύναμη νὰ διαμορφώνουνε τὸ δημόσιο αἴσθημα καὶ τὴν κοινὴ γνώμη παρὰ ή γνώση καὶ λογική.

Πραγματικά, πολὺν καιρὸν πρὸν δημιουργηθεῖ ή τωρινὴ κρίση, ὑπῆρχε ἔνα ἀπόφθεγμα πούλεγε πώς ἀν κατάφερνες νὰ ἔξουσιάσεις τὰ τραγούδια ἐνὸς λαοῦ, δὲ θάχες ἀνάγκη νὰ γνοιάζεσαι ποιὸς τοὺς ἔφταξε τοὺς νόμους του. Κ' ή μελέτη τῆς ἴστορίας δείχνει πὼς οἱ πρωτόγονες ψρησκεῖες τὴ δύναμή τους νὰ κατευθύνουνε τὶς πεποιθήσεις καὶ τὶς πράξεις τῇ χρωστᾶνε στὴν ἴκανότητά τους νὰ ἔχουνται τὶς συγκινήσεις καὶ τὴ φαντασία μὲ τοὺς τύπους καὶ τὶς ἵεροτελεστίες, μὲ τοὺς ψρύλους καὶ τὶς παραδόσεις, δλ^ο αὐτὰ στολισμένα μὲ τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τῶν ἔργων τῆς τέχνης. Ἡ Ἐκκλησία, ποὺ ἀπόχρησε τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ πάνου στὸ νεώτερο πνεῦμα, τὰ υἱοθέτησε δλα τοῦτα τὰ μέσα τῆς καλαισθητικῆς γοητείας, τὰ ἔχαντα σάρκα της, ἀφοῦ πρῶτα τὰ προσάρμοσε στὸ δικό της τὸ σκοπό, στὴν προσπάθειά της νὰ κερδίσει καὶ νὰ κρατήσει τῶν ἀνθρώπων τὴν ὑπακοὴ καὶ τὴν ἀφοσίωση.

Τὸ δλοκληρωτικὸ σύστημα ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐλέγχει τὴν δλη ζωὴ δλονῶν τῶν πολιτῶν ἐπηρεάζοντας τόσο τὰ συναισθήματα, τοὺς πόθους καὶ τὶς συγκινήσεις δσο καὶ τὶς γνῶμες. Αὐτὸ βέβαια εἶναι τρούζισμός, ἀφοῦ τὸ κράτος τ' δλοκληρωτικὸ δὲ μπορεῖ παρὰ δλοκληρωτικὰ νὰ κυβερνήσει. "Αν δμως δὲν τὴν πάρουμε ὑπόψη μας τούτη τὴν αὐτόδηλη καὶ κοινότυπη ἀλήθεια, δὲ θὰ νιώσουμε μὲ πόση ἔνταση ἔαναγεννήθηκε δ πόλεμος ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία, αὐτὸς δ πόλεμος ποὺ ὑπάρχει στὴ Γερμανία καὶ στὴ Ρωσία. Σὲ τούτη τὴ σύγκρουση δὲν ἐκδηλώνεται τὸ καπρίτσιο κάποιου ἥγετη. Εἰν^τ ἀλληλένδετη μὲ κεῖνο τὸ πολίτευμα ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν δλοκληρωτικὴ μὲ τις ἡ ὑποταγὴ δλων τῶν ὑπηκόων του. Γιὰ νὰ γίνει μόνιμο ἔνα τέτοιο πολίτευμα, πρέπει πάνω ἀπ' δλα καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη ἐπιμονὴ νὰ ἔξουσιάσει τὴ φαντασία μαζὶ μ' δλες τὶς

δρμές καὶ μαζὶ μὲν δλα τὰ κίνητρα ποὺ συνηθίσαμε νὰ τὰ δνο-
μάζουμε ἐσωτερικά. Οἱ θρησκευτικὲς δργανώσεις εἶναι
κεῖνες ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὰ τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν.
Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι φυσικὸ νὰ βρίσκονται σὲ ἀνταγωνισμὸ
μὲ κάθε πολίτευμα ποὺ μπαίνει στὸ δρόμο τοῦ δλοκληρωτισμοῦ.
Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὰ γνωρίσματα τοῦ δλοκληρωτισμοῦ ποὺ στὶς
δημοκρατικὲς χῶρες φαίνονται τὰ πιὸ βλαβερὰ καὶ τὰ πιὸ ἀπο-
κρυπτικὰ εἶναι κεῖνα ἵσα ἵσα ποὺ ἔχθειάζουν οἱ συνήγοροί
του. Καὶ γιὰ τὴν ἔλλειψή τους κατηγοροῦνε τὰ κράτη τὰ δη-
μοκρατικά. Γιατὶ λένε πὼς οἱ δημοκρατίες δὲν καταφέρνουνε
νὰ ἐπιστρατεύσουν δλοκληρωτικὰ τοὺς πολίτες τους, συνειδησια-
κὰ καὶ ἴδεολογικά, καὶ ἔτσι καταδικάζονται, γιὰ νὰ ἔξασφαλί-
σουνε τὴν ὑποστήριξή τους καὶ τὴν νομιμοφροσύνη τους, νὰ σκα-
ρώνουνε καὶ νὰ μεταχειρίζονται συνθήματα ἔξωτερικὰ καὶ μη-
χανικά. "Ολ" αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ θεωρήσουμε συμπτώματα
δμαδικῆς αὐταπάτης. Καὶ τέτοιες αὐταπάτες μοιάζει νὰ κυριεύ-
ουν δλόκληρους πληθυσμούς. Μὰ καὶ πάλι πρέπει ν' ἀναγνωρί-
σουμε πὼς ἀποτελοῦν ἀποτελεσματικὸ παράγοντα, ἀν δέλουμε
νὰ μὴν πέσουμε καὶ ἐμεῖς σὲ αὐταπάτη δμαδική, στὴν αὐταπάτη
νὰ νομίσουμε πὼς δ δλοκληρωτισμὸς στηρίζεται μονάχα στὸν
ἔξωτερικὸ καταναγκασμό.

Τέλος δ ἡθικὸς συντελεστὴς ἀνήκει ἀδιάσπαστα σὲ κεῖνο
τὸ σύνολο ἀπὸ κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ τὸ δνομάζουμε πολιτισμό.
"Ασχετο ἀν συμφωνεῖ κανένας μὲ μὰν ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζε-
ται σήμερα σὲ διάφορους τόπους ἀπὸ διάφορα ἀνθρώπινα σύ-
νολα, τὴν ἀποψη δτι δὲν ὑπάρχει ἐπιστημονικὸ θεμέλιο καὶ
ἔχεγγυο γιὰ τὶς ἡθικὲς πεποιθήσεις καὶ κρίσεις. Εἶναι βέβαιο
πὼς γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μερικὰ πράματα εἶναι πιὸ ἀγαπητὰ
ἀπὸ ἄλλα. Καὶ πὼς ἀγωνίζονται γιὰ κεῖνα ποὺ ἔκτιμοῦν καὶ ἔο-
δεύουνε γιὰ χάρη τους καιρὸ καὶ ἐνέργεια. Καὶ σὲ τέτοιο βαθμὸ
τὸ κάνουν αὐτὸ ὥστε τὸ καλύτερο μέτρο πούχουμε γιὰ νὰ κρί-
νουμε κεῖνο ποὺ ἔκτιμοῦν οἱ ἀνθρωποι εἰνδή προσπάθεια ποὺ

γίνεται για χάρη του. Κι' δχι μόνο αύτό. Για νὰ σχηματίσουνα κάμποσοι ἀνθρώποι κάτι ποὺ νὰ μποροῦμε νὰ τ' ὀνομάσουμε κοινότητα μὲ τὸ βαρυσήμαντονόημα τοῦ ὄρου, πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀξίες ποὺ γάχουνε τὴν κοινὴ ἐκτίμηση αὐτονῶν τῶν ἀνθρώπων. Δίχως τοῦτες τὶς ἀξίες τὸ καθετὶ ποὺ λέγεται κοινωνικὴ διμάδα, κοινωνικὴ τάξη, λαός, ἔθνος, τείνει νὰ διαλυθεῖ στὰ μόρια του. Κι' αὐτὰ τὰ μόρια δὲ θάχουν ἀναμεταξύ τους παρὰ δεσμοὺς ποὺ τοὺς ἔχουν ἐπιβληθεῖ μηχανικά. Γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστο, δὲν ἔχουμε ἀνάγκη ν' ἀναρωτηθοῦμε ἀν αὐτὲς οἱ ἀξίες εἶναι ἀξίες ἡθικὲς ἢ ἀν δὲν εἶναι παρὰ ἐπιγεννήματα ποὺ τὰ δημιουργήσανε μὲ τὴ λειτουργία τους βιολογικὲς ἢ οἰκονομικὲς ἢ ἄλλες συνθῆκες.

Πραγματικὰ οἱ περσότεροι ἀνθρώποι θὰ τὸν θεωρήσουν ἀνώφελο αὐτὸ τὸ χαραχτηρισμό. Τόσο συνηθίσαν οἱ περσότεροι ἀνθρώποι νὰ πιστεύουνε, μὲ τὰ λόγια τουλάχιστο, πὼς οἱ ἡθικὲς δυνάμεις εἶναι κεῖνες ποὺ τελικὰ καθορίζουνε κάθε ἀνθρώπινης κοινωνίας τ' ἀνέβασμα καὶ τὸν ξεπεσμό. Παράλληλα ἡ Ἐκκλησία ἔμαθε πολλοὺς νὰ πιστεύουνε πὼς τόσο στὸ σύμπαν δσο καὶ στὴν κοινωνία οἱ δυνάμεις ρυθμίζονται γιὰ ἡθικοὺς σκοπούς. Κι' δμως καθιερώθηκε δὲ χαραχτηρισμὸς αὐτός. Γιατὶ μὰ φιλοσοφικὴ σχολὴ ὑποστηρίζει δτὶ δὲν ἔχουν ἐπιστημονικὴ βάση οἱ δοξασίες ποὺ γίνονται κύνητρα διαγωγῆς, ἀφοῦ (σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ) τὰ μόνα ποὺ μπορεῖ νὰ γίνουνε γνωστὰ εἶναι τὰ φυσικὰ γεγονότα. Ἡ ἀντίληψη δτὶ καμὰ ἐπίδραση δὲν ἔχουν οἱ ἀξίες στῶν γεγονότων τὴ μακρόχρονη τὴ διαδρομή, χαραχτηρίζει καὶ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία δτὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση δλες τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τὶς καθορίζουν οἱ δυνάμεις τῆς παραγωγῆς. Μὲ τὴν ἀποψη πὼς τὶς ἔννοιες καὶ τὶς κρίσεις γιὰ τὶς ἀξίες εἰν ἀδύνατο νὰ τὶς ρυθμίζει δ νοῦς συμφωνοῦνε πολλοῖ, θαμπωμένοι ἀπ' τὶς ἐπιτυχίες τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Τοῦτες οἱ τελευταῖες σκέψεις μᾶς φέρνουνε στὸ νοῦ πὼς ὑπάρχει στὸν πολιτισμὸ ἕνας τουλάχιστο συντελεστὴς ποὺ πρέπει

νὰ τοῦ δώσουμε κάποια προσοχή. Κι' αὐτὸς ὁ συντελεστὴς εἶν^ος οἱ σχολὲς κοινωνικῆς φιλοσοφίας πούχουν ἴδεολογίες ἀνταγωνιστικές.

Είναι βέβαια φανερὸς ὁ σκοπὸς τῶν σκέψεων ποὺ ἀνάπτυξα πρωτύτερα. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν εἰν^ος ἀλληλένδετο μὲ τὸ ἐρώτημα ποιᾶς λογῆς πολιτισμὸς ὑπάρχει, μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει ἐλεύθερος πολιτισμὸς γιὰ νὰ ὑπάρχουν ἐλεύθεροι πολιτικοὶ θεσμοί. Ἐτοῦτο τὸ συμπέρασμα ἔχει σημασία πολὺ πλατύτερη ἀπ^ο τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ἀπλοϊκή πίστη ἐκεινῶν ποὺ διατυπώσανε τὴ δημοκρατικὴ παράδοση. Μ^ο αὐτὸ τὸ συμπέρασμα συνδέεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ψυχοσύνθεσης, τὸ πρόβλημα ποὺ ἔχετάζει τὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης στὴν κατάστασή της τὴν ἀρχική. Συνδέεται ὅχι μόνο γενικά, παρὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὰ ἴδιαιτερα συστατικὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ μὲ τὴ σημασία ποὺ παίρνουνε στὴν ἀμοιβαία τους σχέση. Γιατὶ ἀν ἔχετάσουμε κάθε κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία γενικὰ παραδεγμένη, θὰ δοῦμε πὼς περιέχει κάποια θεωρία γιὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης τὴ συγκρότηση, τόσο γιὰ τὸ τί εἰν^ος αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση ὅσο καὶ γιὰ τὴ σχέση της μὲ τὴ φύση τὴν ἐξωτερική. Ὁ, τι ἰσχύει γι^ος αὐτὸ τὸν παράγοντα τοῦ πολιτισμοῦ, ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους. Κ^ο ἔτσι δὲ χρειάζεται νὰ τοὺς ἀπαριθμήσουμε ξανά. "Ομως εἰν^ος ἀνάγκη νὰ τοὺς ἔχουμε στὸ νοῦ μας ὅλους, ἀν θέλουμε νὰ καταλάβουμε πόση ποικιλία ὑπάρχει ἀπὸ παράγοντες ποὺ προϋποθέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας.

Σπάνια ἔχετάζεται τὸ πρόβλημα ποὺ ἀναφέρεται στὴ σχέση τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου στοιχείου τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς γενικὰ καὶ μὲ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα εἰδικά. Κι' ὅμως αὐτὸ τὸ πρόβλημα βρίσκεται στὸ βάθος κάθε κοιτικῆς ἔρευνας τοῦ κάθε στοιχείου. Καὶ γι^ος αὐτὸ τὸ λόγο, ἀπ^ο τὸ συμπέρασμα ποὺ θὰ βγεῖ γιὰ τοῦτο τὸ θέμα, θὰ ἔχαρτηθεῖ τελικά

ἡ θέση ποὺ θὰ πάρουμε στὸ κάθε θέμα ξεχωριστά. Τὸ ζήτημα εἶναι ἀν κανένας ἀπ' τοὺς παράγοντες παίζει τόσο κυρίαρχο ρόλο ὥστε νάναι αὐτὸς τὸ ἀρχικὸν αἴτιο καὶ οἱ ἄλλοι νάναι παράγωγα, δευτερότερης σημασίας ἀποτελέσματα. Κάποια ἀπάντηση ἔχει δοθεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψην ποὺ δύνομάζουν οἱ φιλόσοφοι μὲν ιστική. Τὸ πιὸ χτυπητὸ τωρινὸ δεῖγμα τῆς εἰν̄ ἡ γνώμη ὅτι οἱ συνθῆκες οἱ οἰκονομικὲς εἶναι κεῖνες ποὺ τελικὰ καθορίζουνε τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. "Ισως ἔχει κάποια σημασία τὸ ὅτι εἰν̄ ἀρχετὰ πρόσφατη ἡ ἀποψη αὐτή. Στὴν ἀκμὴν τοῦ ΙΗ' αἰώνα διαφωτισμός, ἡ κυρίαρχη θεωρία, ἔδωσε τελικὰ τὴν ἀνώτερη θέση στὴ λογική, στὴν πρόδοθε τῆς ἐπιστήμης καὶ στὴν παιδεία. Ἀκόμα καὶ στὸ διάστημα τοῦ περασμένου αἰώνα ὑποστηρίχτηκε ἡ γνώμη ποὺ ἐκφράστηκε σ' ἓνα ρητό, σύνθημα κάποιας σχολῆς Ιστοριογράφων. «Ἡ ίστορία εἰν̄ ἡ ἀλλοτινὴ πολιτικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ εἰν̄ ἡ τωρινὴ ίστορία».

"Ἡ σημερνὴ μόδα τῆς οἰκονομικῆς ἐρμηνείας ίσως μᾶς κάνει τώρα νὰ σκεφτοῦμε πὼς ἐκείνη ἡ πολιτικὴ θεωρία στάθηκε τὸ καπούτσιο μιᾶς δρισμένης κατηγορίας ίστορικῶν. Μὰ τὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς ἄλλο δὲν ἔκανε παρὰ νὰ διατυπώσει μιὰ ἰδέα ποῦχε σταύρῳ ἐπίδραση τὸν καιρὸ ποὺ διαμορφωθήκανε τὰ ἐθνικὰ κράτη. Τὴν ἔμφαση ποὺ παίρνουνε σήμερα οἱ οἰκονομικοὶ παράγοντες μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀντιστάθμισμα γιὰ τὸν δλοκληρωτικὸ τους παραγκωνισμὸ τὸν πρωτυτερινό. "Ως κι" δύρος «πολιτικὴ οἰκονομία» ὑποδηλώνει πὼς οἱ οἰκονομικὲς θεωρίες ήταν ὀλότελα υποταγμένες στὶς θεωρίες τὶς πολιτικές. Τὸ βιβλίο πούχει συντελέσει στὸ νὰ δοθεῖ ἓνα τέρμα σὲ τούτη τὴν υποταγή, τὸ σύγγραμμα τοῦ "Ανταμ Σμίθ" Ὁ πλοῦ τος τῶν ἐθνῶν, στὸν τίτλο του μόνο τὴ συνεχίζει τὴν παράδοση τὴν παλιὰ κι" δχι στὸ περιεχόμενό του. Στὴν ἐλληνικὴ περίοδο βλέπουμε νὰ δίνεται ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη τόσο κυρίαρχη θέση στὸν πολιτικὸ παράγοντα ὥστε δλες οἱ οἰκονομικὲς πράξεις οἱ διαλές νὰ περιορίζονται στὸ νοικοχυριό. Κ" ετσι κάθε οἰκονομικὸ

ἔργο ήθικὰ δικαιωμένο ἡτανε κυριολεχτικὰ ἔργο οἰκιακῆς οἰκονομίας. Καὶ μὲν δὴ τὴν τωρινὴ μόδα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὁ "Οπενχάιμ παρουσίασε ἐνα σωρὸ ἀποδεῖξεις γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ θέση ὅτι τὰ κράτη εἰν^τ ἀποτέλεσμα τῶν στρατιωτικῶν καταχήσεων ὃπου οἱ νικημένοι γίναν ύπήκοοι τῶν καταχτητῶν κι^τ ἀπ^τ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ καταχτητὲς κυβερνώντας τοὺς καταχτημένους δημιουργήσανε τὰ πρῶτα κράτη.

‘Η δημιουργία τῶν ὅλοκληρωτικῶν κρατῶν δὲ μπορεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός καὶ μόνο τοῦ ὅλοκληρωτισμοῦ τους νὰ θεωρηθεῖ ἀπλὴ ἐπιστροφὴ στὴν παλιότερη θεωρία ποὺ στὸν παράγοντα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν δίνει τὸν κυρίαρχο ρόλο. Κι^τ δμως, ἀν αὐτὸ τὸν ὅλοκληρωτισμὸ τὸν συγκρίνουμε μὲ τὶς θεωρίες ποὺ υποτάξανε τὸν πολιτικὸ παράγοντα στὸν οἰκονομικὸ εἴτε μὲ τὸ μαρξιστικὸ τρόπο εἴτε μὲ τὸν τρόπο τῆς βρεττανικῆς κλασικῆς σχολῆς, βλέπουμε πῶς ἀποτελεῖ χαραχτηριστικὴ ἐπιστροφὴ σὲ ἴδεες κι^τ ἀκόμα περσότερο σὲ συνήθειες ποὺ φανταζόμαστε πῶς εἶχανε γιὰ πάντα ἔξαφανιστεῖ ἀπὸ κάθε νεώτερου κράτους τὴ διοίκηση. Κ^τ οἱ συνήθειες αὐτὲς ξαναζωντανέψανε κι^τ ἀπλωθήκανε βοηθημένες ἀπ^τ τὴν ἐπιστημονικὴ τεχνικὴ τοῦ ἐλέγχου ποὺ γίνεται στὴ βιομηχανία, στὶς τραπεζικὲς ἔργασίες καὶ στὸ ἐμπόριο μὲ τρόπους ποὺ δείχνουνε πῶς ὅσοι ἀπ^τ τοὺς παλιότερους κρατικοὺς λειτουργοὺς ἀκολουθήσαν οἰκονομικὴ πολιτικὴ «ἐμποροκρατικὴ» γιὰ νὰ ἔξυπηρετήσοινε τὰ συμφέροντα τὰ κρατικά, ἡτανε μεγάλοι ἀτζαμῆδες στὴ δουλειά τους.

Τὴν ἴδεα πῶς ἡ ἡθική, ἀν δὲν εἶναι, θάπετε νὰ εἶναι ὁ ἀνώτατος ρυθμιστὴς τῆς κοινωνίας δὲν τὴν παραδέχονται τόσοι ὅσοι ἄλλον καιρό. Καὶ υπάρχουνε περιπτώσεις ποὺ στηρίζουνε τὸ συμπέρασμα πῶς ὅταν οἱ ἡθικὲς δυνάμεις εἶχαν ὅση ἐπιρροὴ ἔπειρε νάχουνε, ὁ λόγος τῆς ἐπιρροῆς τους ἡτανε πῶς ἡ ἡθικὴ ταυτιζόταν μὲ τὰ ἔθιμα ποὺ ἔτυχε τότε πραγματικὰ νὰ ρυθμίζουνε τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. **‘**Ωστόσο ξακολουθοῦν ἀκόμα καὶ τώρα τὰ κηρύγματα τοῦ ἀμβωνα καὶ τὰ κύρια δρ-

θρα τῶν ἐφημερίδων νὰ ὑποστηρίζουνε πὼς ἀν πάρουμε γιὰ γνώμονα τὸ Χρυσὸ Κανόνα⁽¹⁾ ἃς ποῦμε, θὰ λείψει ἀπὸ τὴν κοινωνία κάθε διχόνοια κι' ἀναταραχή. Καὶ τώρα ποὺ γράφω μιλάνε οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὴν πρόδοτα μᾶς καμπάνιας γιὰ κάτι ποὺ λέγεται ἡθικὸς ἐπανεξοπλισμός. Τονίσαμε τὴν πιθανὴ ταυτότητα τῆς ἡθικῆς μὲ τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα. "Οταν αὐτὸ τὸ σκεψτοῦμε πιὸ βαθιά, θ' ἀναρωτηθοῦμε ἀν τὸ ἀποτελέσματα τῆς φυσικῆς τῶν ἔθιμων ποὺ γιὰ πολὺν καιρὸ ἐνώσανε τοὺς ἀνθρώπους σὲ κοινωνικὲς διμάδες, μποροῦμε νὰ τὰ ἔξουδετερώσουμε δίχως νὰ δημιουργηθοῦνε καὶ νὰ καθιερωθοῦνε καινούργιες παραδόσεις καὶ καινούργια ἔθιμα. Σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ἀποψη μὰ τέτοια ἐξέλεξη θὰ ισοδυναμοῦσε μὲ τὴ δημιουργία καινούργιας ἡθικῆς.

Αὐτὰ ὅμως τὰ προβλήματα τὰ θίγουμε γιὰ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνουνε στὸν πρόβλημα ποὺ θέσαμε πρωτύτερα. "Υπάρχει τάχα στὸν πολιτισμὸ κάποια πλευρὰ ποὺ κυριαρχεῖ πάνου στὶς ἄλλες, ὑπάρχει κανένας συντελεστὴς ποὺ τείνει νὰ δημιουργεῖ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ τοὺς ρυθμίζει; "Η μήπως ἡ οἰκονομία, ἡ πολιτική, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη κ.τ.λ. δὲν εἶναι παρὰ ἄλλες τόσες πλευρὲς τῆς ἀλληλουχίας πολλῶν συντελεστῶν ποὺ δὲν καθένας τους ἐπηρεάζει τους ἄλλους καὶ δέχεται τὴν ἐπιρροή τους; "Ἄς τὸ ποῦμε στὴν τεχνικὴ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας. Θὰ παραδεχτοῦμε τὴ μονιστικὴ θεωρία ἢ τὴν πλουραλιστική; Τὸ ἕδιο πρόβλημα γεννιέται καὶ ἔχωριστὰ γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς ποὺ ἀγαφέραμε: γιὰ τὴν οἰκονομία, γιὰ τὴν πολιτική, γιὰ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν τέχνη. Γιὰ νὰ ἐξηγήσω καλύτερα τὴ σκέψη μου δὲ θὰ θέξω τίποτ' ἀπὸ ὅλ' αὐτά. Θ' ἀναφερθῶ σὲ

1. Σημ. μετ. Χρυσὸς κανόνας λέγεται κεῖνος ποὺ διατυπώνεται στὸ Εὐαγγέλιο: «Πάντα οὖν δος μν θέλητε ίνα πιθῶσιν ὑμῖν οἱ ἀνθρωποι, οὗτοι καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς» (Μα. θ. κεφ. 5', ἑδ. 12). Πρβλ. Λουκ. κεφ. 5', ἑδ. 31.

θεωρίες για της άνθρωπινης φύσης τή σύσταση πούχαν ἐπιφρόνη μεγάλη σὲ διάφορες ἐποχές. Γιατὶ τὶς ψυχολογικὲς αὐτὲς θεωρίες τὶς χαραχτηρίζουνε σοβαρὲς ἀπόπειρες νὰ γίνει κάποιο στοιχεῖο τῆς άνθρωπινῆς φύσης ἢ πηγὴ ποὺ δίνει κίνητρα στὶς πράξεις. "Η τουλάχιστο νὰ ὑποστηριχτεῖ πὼς κάθε διαγωγὴ ἀνάγεται στὴν ἐπίδραση λιγων «δυνάμεων» ποὺ θεωρηθήκανε φυσικές. "Ας ἀναφέρουμε ἔνα σχετικὰ πρόσφατο παράδειγμα. "Η κλασικὴ σχολὴ τῆς οἰκονομολογικῆς θεωρίας παραδέχτηκε πὼς τὸ μεγαλύτερο κίνητρο τῆς άνθρωπινῆς διαγωγῆς εἶναι τὰ προσωπικὰ συμφέροντα. Τούτ' ἡ ἰδέα στὴν ἐπιστημονική της πλευρὰ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἀντίληψη δτι ἡ ἥδονὴ κι' δ πόνος εἰν' οἱ αἰτίες κ' οἱ σκοποὶ κάθε συνειδητῆς άνθρωπινῆς ἐνέργειας ἀπ' τὴν ἐπιθυμία πούχει δ ἀνθρωπος νὰ φτάσει στὴν ἥδονὴ καὶ ν' ἀποφύγει τὸν πόνο. "Υστερα βγῆκε ἡ θεωρία δτι τὰ προσωπικὰ συμφέροντα κ' ἡ συμπάθεια εἶναι τὰ δυὸ συστατικὰ τῆς άνθρωπινῆς φύσης, δπως οἱ δυὸ ἀντίθετες κι' ἀντίρροπες δυνάμεις, ἡ «φυγόκεντρος» καὶ ἡ «κεντρομόλος», εἶναι κεῖνες ποὺ κινοῦνται στὴν οὐράνια φύση.

Τώρα τελευταῖα δ ὑποψήφιος ποὺ συγκεντρώνει τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες ἐκλογῆς γιὰ τῆς άνθρωπινῆς διαγωγῆς τὴν κατεύθυνση, εἰν' ἡ ἀγάπη τῆς ἔξουσίας. Δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ πᾶμε μακριὰ γιὰ νὰ βροῦμε τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς προτίμησης. "Αποδείχτηκε πραγματικὰ πὼς ἡ ἐπιτυχία στὴν ἐπιδίωξη τῆς οἰκονομικῆς ὠφέλειας βασίζεται πολὺ στὴν κατοχὴ μεγάλης ἔξουσίας καὶ πὼς παράλληλα τούτη ἡ ἐπιτυχία ἔχει πολὺ συντελέσει στῆς ἔξουσίας τὴν αὔξηση. Κ' ἔπειτα τὰ κράτη τὰ ἐθνικά, ἀφοῦ γεννηθήκανε, δργανώσανε στρατιωτικὲς καὶ ναυτικὲς δυνάμεις τόσο μεγάλες καὶ τόσο ἐπιδειχτικὲς ὥστε ἡ πολιτικὴ γίνεται ὅλο καὶ πὸ φανερὰ δυναμικὴ πολιτική. Αὐτὸ δῦνηγει στὸ συμπέρασμα πὼς ἄλλη πολιτικὴ δὲν ὑπάρχει, ἀγκαλὰ καὶ σὲ περι τμένους καιροὺς ήτανε καμουφλαρισμένο τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο ἡ περσότερη εὑπρέπεια καὶ σεμνότητα. Γιὰ

στήριγμα ίδεολογικὸ χρησιμοποιήθηκε μιὰ ἔρμηνεία τῆς δαρβινικῆς θεωρίας τῆς σχετικῆς μὲ τὸν ἄγώνα γιὰ τὴν ὑπαρξη καὶ μὲ τὴν ἐπιβίωση τοῦ πιὸ ἴκανοῦ. Καὶ μερικοὶ συγγραφεῖς καὶ μάλιστα ὁ Νίτσε (δχι ὅμως μὲ τὸν τρόπο τὸν ὥμο ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε) κηρύξανε μιὰ δυναμικὴ ἡθικὴ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἡθικὴ τὴ χριστιανική, ποὺ θεωρεῖται ἡθικὴ τῆς θυσίας.

“Η ἀνθρώπινη φύση εἶναι θέμα ποὺ ίδιαίτερα προκάλεσε τὴν προσοχὴ ἀργότερα. Γιατὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι κεῖνος ὁ συντελεστὴς ποὺ μὲ τὸν ἔναν ἥ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο πάντα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς γύρω συνθῆκες καὶ τὶς ἐπηρεάζει. Κ' ἥ ἀλληλεπιδραση αὐτὴ δημιουργεῖ τὸν πολιτισμό. Μὰ οἱ ἀλλαγὲς ποὺ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ παρουσιάσανε στὶς κατευθύνσεις τους διες θεωρίες κυκλοφορήσανε σχετικὰ μὲ τὸ «κυρίαρχο κίνητρο», μᾶς γεννᾶν ἔνα ἐρώτημα ποὺ σπάνια ἔχει τεθεῖ. Εἶναι τὸ ἐρώτημα ἀν πραγματικὰ δὲν πήρανε τ' ἀμάξι γι' ἀλογο αὐτὲς οἱ θεωρίες. Σάμπως τὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ στὴ φύση τὴν ἀνθρώπινη δὲν τὴ βγάλανε παρατηρώντας τὶς τάσεις ποὺ φανερώνονται στὴ σύγχρονη διαδική ζωή; Καὶ σάμπως ὕστερα δὲν τὶς συνδέσανε τοῦτες τὶς τάσεις γιὰ ν' ἀποτελέσουν μιὰ ὑποθετικὴ «δύναμη»; “Ἐχει μεγάλη σημασία πὼς βαθιὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ μιὰν ἔμφυτη ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία θεωρήθηκε ἡ ἀνθρώπινη φύση τὸν καιρὸ ποὺ γινόταν ὁ ἄγώνας γιὰ τὸ κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα. Πὼς βγῆκε στὴ μέση τὸ κίνητρο τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος ὅταν στὴ ‘Αγγλία οἱ συνθῆκες κάνανε μεγαλύτερο τὸ οόλο τοῦ χρήματος μὲ τὴ χρησιμοποίηση νέων μεθόδων στὴ βιομηχανικὴ παραγωγή. Πὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς δργανωμένης φιλανθρωπίας ἔκανε καὶ τὴ συμπάθεια νὰ παρασταίνεται σ' αὐτὴ τὴν ψυχολογικὴ εἰκόνα. Καὶ πὼς τὰ περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς μας εὔχολα τ' ἀποδίνουμε στὴν ἀγάπη τῆς ἔξουσίας, πιστεύοντας πὼς αὐτὴ εἶναι γιὰ τὶς πράξεις τὶς ἀνθρώπινες τὸ μεγαλύτερο κίνητρο.

“Οπως καὶ νάναι, ἡ ἰδέα τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ πολὺ γνώ-

ριμη τὴν κάνανε οἱ μελετητὲς τῆς ἀνθρωπολογίας μὲ τὶς ἔργα-
σίες τους, δδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὅποια κι' ἀν εἶναι τὰ ἔμ-
φυτα στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἐπί-
δραση στὴ συναρμολόγηση τους τὴν ἔχει ὁ πολιτισμὸς μιᾶς ὁρι-
σμένης ἐποχῆς καὶ μιᾶς ὁρισμένης ἀνθρώπινης ὀλότητας. Αὐτὸς
δημιουργεῖ ὑποδείγματα διαγωγῆς ταιριασμένα μὲ τὶς πράξεις
ποὺ χαραχτηρίζουνται τὴν κάθε ὅμαδα: οἰκογένεια, φυλή, λαό,
θρησκευτικὴ αἵρεση, πολιτικὴ μερίδα, κοινωνικὴ τάξη. Εἰν' ἄλη-
θεια ὅτι τὶς φυσικὲς τάσεις τὶς ταχτοποιεῖ καὶ τὶς διαρρυθμίζει
ὁ βαθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ, τόσο ἄληθεια ὅσο εἶναι κι' ὅτι τὸ
κάθε σύνολο, τὸ κάθε συγχρότημα ἀπὸ φαινόμενα κοινωνικὰ τὸ
δημιουργεῖ ἢ ἀνθρώπινη φύση, γιὰ νὰ ἴκανοποιεῖ τὸν ἑαυτό της.
Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ βροῦμε μὲ ποιὸν τρόπο ἀλληλοεπηρεάζον-
ται τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ μὲ ποιὸν τρόπο ἀλληλοεπη-
ρεάζονται τῆς ἀνθρώπινης φύσης τὰ στοιχεῖα κάτω ἀπὸ τὶς συν-
θῆκες ποὺ δημιουργεῖ ἢ σχέση τους μὲ τὸ γύρω κόσμο. "Ἄς φέ-
ρουμε ἔνα παράδειγμα. "Ἄν ὁ πολιτισμὸς μας ὁ ἀμερικάνικος
εἴν' ἔνας πολιτισμὸς ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸν βασίζεται στὸ χρῆμα,
αὐτὸ δὲ συμβαίνει ἐπειδὴ μέσα στὴν ἀρχική, στὴν ἔμφυτη ὑφὴ
τῆς ἀνθρώπινης φύσης ὑπάρχει ἢ τάση πρὸς τὰ ὠφελήματα τὰ
χρηματικά. "Ἄς ποῦμε καλύτερα πὼς ἔνας πολυσύνθετος πολιτι-
σμὸς ἔχει τὶς φυσικὲς τάσεις, τὶς δυναμώνει καὶ τὶς στερεώνει
καὶ ἔτσι δημιουργεῖ ἔνα ὁρισμένο καλούπι γιὰ τὶς ἐπιθυμίες καὶ
γιὰ τοὺς σκοπούς. "Ἄν ἔχειτάσσουμε ὅλες τὶς κοινότητες, ὅλους
τοὺς λαούς, ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ὅλες τὶς φυλές, ὅλα τὰ
ἔθνη ποὺ ὑπήρχαντε ποτὲ στὸν κόσμο, μποροῦμε νάμαστε σίγου-
ροι πὼς ἀφοῦ ἢ ἔμφυτη συγχρότηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης εἴ-
ναι τὸ σχετικὰ ἀμετάβλιτο στοιχεῖο, δὲ μποροῦμε ἀπομονω-
μένη νὰ τὴν ἐπικαλεστοῦμε γιὰ νὰ ἔξηγήσουμε τὶς τόσες καὶ
τόσες ποικιλίες ποὺ παρουσιάζουν οἱ διάφορες μορφὲς τῶν ἀν-
θρώπινων σχέσεων.

Οἱ πρωτόγονοι λαοί, γιὰ λόγους ποῦνται σήμερα ἀρκετὰ φα-

νεροί, ἀποδίνουνε στὸ αἷμα μαγικὲς ἴδιότητες. Οἱ λαϊκὲς δοξασίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴ φυλὴ καὶ μὲ τὶς φυσικὲς φυλετικὲς διαφορὰς οὐσιαστικὰ διαιωνίζουνε παλιότερες προλήψεις. "Ολοι σχεδὸν οἱ ἀνθρωπολόγοι συμφωνοῦν δτι οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὶς διάφορες φυλές, δὲν ἔχουν ἐξάρτηση ἀπὸ κανένα ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς φυσιολογικῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου. "Οτι τὶς διαφορὲς τὶς δημιουργοῦν οἱ ἐπιδράσεις ποὺ ἔχουνε πάνου στὰ μέλη τῶν διαφόρων δμάδων οἱ συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ δπου ἔχουν ἀνατραφεῖ αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποι, συνθῆκες ποὺ τὴν ἀρχέγονη, τὴν ἀκατέργαστη ἀνθρώπινη φύση ἀδιάκοπα τὴν ἐπηρεάζουν ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ γεννιέται ὁ ἀνθρωπος. Εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ μωρὰ γεννιοῦνται δίχως τὴν ἴκανότητα νὰ μιλᾶνε καμιὰ γλώσσα καὶ πὼς μαθαίνουνε τὴ γλώσσα τῆς κοινότητας δπου γεννηθήκανε. "Οπως ὅλα τὰ ὅμοιόμορφα φαινόμενα, αὐτὸ τὸ γεγονός δὲν κίνησε σὲ κανέναν τὴν περιέργεια. Καὶ δὲν ὅδηγησε σὲ καμιὰ γενίκευση σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση πούχουν οἱ συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ παραδέχτηκε ὁ κόσμος δίχως νὰ τὸ ἔξετάσει. Τὸ θεώρησε φυσικό, τόσο φυσικὸ ὥστε νὰ φαίνεται ἀναπόφευκτο.. Μόνο ἀπ' τὸν καιρὸ ποὺ γίνανε συστηματικὲς ἔρευνες ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς ἀνθρωπολογίας, παρατηρήθηκε πὼς οἱ συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δημιουργήσανε τὴν κοινὴ γλώσσα μᾶς ὅρισμένης δμάδας, δημιουργήσανε κι" ἄλλα κοινὰ γνωρίσματα ποὺ δπως κ" ἡ μητρικὴ γλώσσα ξεχωρίζουνε τὴ μιὰ κοινωνικὴ δμάδα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

"Ο πολιτισμὸς ἀποτελεῖ πολύπλοκο συγκρότημα ἀπὸ ἔθιμα. "Ἐχει τὴν τάση νὰ διατηρεῖ τὸν ἔαυτό του. "Ἐχει τὴν δύναμη ν' ἀναπαράγεται κάνοντας ὅρισμένες διαφοροποιήσεις στὴν ἀρχέγονη, στὴ φυσικὴ ἴδιοσυγκρασία τῶν ἀνθρώπων. "Ο κάθε πολιτισμὸς ἔχει τὸ δικό του τὸν τύπο καὶ τὴ δική του τὴ χαραχτηριστικὴ διαρρύθμιση τῶν δυνάμεων ποὺ τὸν ἀποτελοῦνε. Τόσο μὲ τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξη δσο καὶ μὲ μεθόδους ποὺ σκόπιμα τὶς υἰοθετεῖ καὶ συστηματικὰ τὶς ἐπιδιώκει, διαιωνίζει τὸν ἔαυτό του

τροποποιούντας τὴν πρωτόγονη, τὴν ἀκατέργαστη ἀνθρώπινη φύση τῶν ἀνθρώπων ποὺ γεννιοῦνται ἀνώριμοι.

Αὐτὰ ποὺ λέω δὲ σημαίνουνε πὼς ἡ βιολογικὴ κληρονομικότητα κ' οἱ ἔμφυτες ἀτομικὲς διαφορὲς δὲν ἔχουνε σπουδαιότητα. Σημαίνουνε πὼς ἐπειδὴ αὐτὰ λειτουργοῦνε μέσα σὲ μὰν δρισμένην κοινωνικὴν μορφήν, διαμορφώνονται καὶ φέρνουνε τὸ ἀποτελέσματά τους μὲ σα σὲ τούτη τὴν μορφὴν ἰδιαίτερην. Δὲν εἶναι γνωρίσματα τοπικὰ ἢ ταξικά. Δὲν ἔχωρίζουνε δηλαδὴ τὸν ἕνα λαὸν ἀπὸ τὸν ἄλλονε μῆτε τὴν μιὰ διμάδα ἢ τὴν μιὰ τάξη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Εἶναι διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουνε μέσα σ' ὅλες τὶς διμάδες. "Οποιο καὶ νάναι τὸ «φορτίο τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου», δὲν τούχει ἐπιβληθεῖ κληρονομικά.

Φαινομενικὰ φύγαμε μακριὰ ἀπὸ τὰ ρωτήματα ποὺ θέσαμε. Καὶ μπορεῖ νὰ νομίσει κανένας πὼς τὰ ἔχεις στὸ δρόμο. Μὰ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο μπήκαμε γιὰ ν' ἀναλύψουμε κάτι σχετικὰ μὲ τὸ τί εἶναι τὸ πρόβλημα ποὺ ἐκφράζεται σὲ κεῖνα τὰ ρωτήματα. Ἡ διατήρηση τῶν δημοκρατικῶν δεσμῶν δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸ πρόμα διο τὸ θεωρούσανε οἱ πατέρες μας οἱ ἴδρυτές, μ' ὅλο ποὺ καταλάβανε οἱ πιὸ μυαλωμένοι ἀπὸ αὐτοὺς πόσο εὔνοηθηκε ἀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς συνθῆκες τὸ καινούργιο τὸ πολιτικὸ πείραμα. Ἀνάμεσα σὲ τοῦτες τὶς συνθῆκες ἥταν ἃς ποῦμε δὲ ὠκεανὸς ποὺ χώριζε τοὺς ἀποίκους ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις πούχανε συμφέρον νὰ τοὺς μεταχειρίζονται γιὰ τοὺς σκοποὺς τοὺς δικούς τους. "Οτι τοὺς θεσμοὺς τοὺς φεουδαρχικοὺς τοὺς ἀφήσανε πίσω τους οἱ ἀποίκοι. "Οτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἤρθανε γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποῦχαν ἐπιβληθεῖ στὴ θρησκευτικὴ τους συνείδηση καὶ στοὺς τύπους τῆς λατρείας τους. Καὶ πάνου ἀπὸ δλα ἡ ὑπαρξη μιᾶς μεγάλης περιοχῆς μὲ ἐλεύθερα ἐδάφη καὶ μὲ τεράστιους φυσικοὺς πόρους ἀδέσποτους.

Προσορισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι νὰ καθορίζει τὰ κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τὸν τύπο τους, δηλαδὴ τὴ

συναρμολόγησή τους. Αύτὸ τὸ ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολὺ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ κάθε εἰδικὸ θέμα ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴν προσοχή μας. Ἔπηρεάζει ως καὶ τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴν ἀτομικότητα. Ἡ Ἱδέα πώς ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι βασικὰ κι' ἀποκλειστικὰ ἀτομικὴ γεννήθηκε ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ κίνηση ἀτομιστική. Ἡ Ἱδέα πὼς δ νοῦς κ' ἡ συνείδηση ἔχουν οὐσιαστικὰ ἀτομικὸ χαραχτήρα οὔτε καὶ πέρασε ἀπὸ κανενὸς τὸ μυαλὸ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας. Ἀν τύχαινε νὰ τὴν ἐκφράσει κάποιος, ὅλοι θὰ τὴν εἶχαν ἀπορρίψει πιστεύοντας πὼς ἀπ' αὐτὴ ἀναπόφευχτα θὰ πηγάσει ἡ ἀναρχία καὶ τὸ χάος. Ὁχι γιατὶ οἱ Ἱδέες τους γιὰ τὴν φύση τὴν ἀνθρώπινη ἦταν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη καθόλου καλύτερες ἀπ' τὶς Ἱδέες τὶς μεταγενέστερες. Μὰ γιατὶ ἦταν ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ κι' αὐτές. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε δίχως νὰ πέσουμε σὲ ὑπερβολή, εἶναι πὼς ἡ ἀνθρώπινη φύση, δπως κ' οἱ ἄλλες μορφὲς τῆς ζωῆς, τείνει πρὸς τὴν διαφοροποίηση κι' αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση κατευθύνεται πρὸς τὴν ἐξατομίκευση, καταλήγει στὸ ἀτομο τὸ ξεχωριστό. Καὶ πὼς παράλληλα τείνει ἡ ἀνθρώπινη φύση καὶ πρὸς τὸ συνδυασμό, πρὸς τὴ σύνδεση. Στὰ κατώτερα ζῶα φυσικοβιολογικοὶ παράγοντες καθορίζουνε ποιὰ τάση κυριαρχεῖ σ' ἕνα δρισμένο ζῶο ἢ φυτὸ καὶ ποιὰ ἀναλογία ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς δυὸ παράγοντες, ἀν δηλαδὴ τὰ ἔντομα, γιὰ νὰ φέρουμε ἕνα παράδειγμα, εἶναι δπως λένε οἱ ἔρευνητὲς «φιλέρημα» ἢ «κοινωνικά». Στ' ἀνθρώπινα ὄντα οἱ δροι τοῦ πολιτισμοῦ παίρνουνε τὴ θέση τῶν ἀποκλειστικὰ φυσικῶν δρων. Στὶς παλιότερες ἐποχὲς τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας ἐνεργούσανε πάνω στοὺς σκοποὺς τοὺς θεληματικοὺς σχεδὸν σὰ φυσιολογικοὶ δροι. Θεωρηθῆκαν «φυσικοὶ» κι' δποια ἄλλαγὴ γινότανε σ' αὐτοὺς θεωρηθῆκε ἀφύσικη. Σὲ ὕστερότερα χρόνια οἱ δροι τοῦ πολιτισμοῦ θεωρηθῆκαν ἐπιδεχτικοὶ νὰ διαμορφώνονται. Ισαμ' ἕνα σημεῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη θέληση. Ἐναν καιρὸ λοιπὸν οἱ ριζοσπάστες ταυτίζανε τὴν πολιτική τους μὲ τὴν πίστη δτι φτάνει νὰ τὶς ξεφορτωθεῖ

τίς τεχνητές συνθήκες ή άνθρωπινη φύση και σχεδὸν αὐτόματα θὰ δημιουργήσει κοινωνικές προϋποθέσεις τέτοιες ποὺ ν' ἀνοίξουνε τὸν δρίζοντα τοῦ τάχατες ἀποκλειστικὰ ἀτομικοῦ χαραχτήρα της.

Παραδεχτήκανε πολλοὶ πώς ὑπάρχουνε τάσεις πρὸς τὴν κοινωνικότητα. Τέτοια εἴναι ἡς ποῦμε ή συμπάθεια. Μὰ τὶς τάσεις αὐτὲς τὶς πήρανε γιὰ γνωρίσματα ἀτόμου ἀπὸ φυσικοῦ του ἀπομονωμένου, σὰν καὶ κείνη τὴν τάση πούχει κανένας νὰ συνεταιρίζεται μὲν ἄλλους γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ κάτι ποὺ μπορεῖ ν' ἀποτελέσαι κίνδυνο γιὰ τὸν ἔαυτό του τὸν ἔεχωριστό. Τὸ ζήτημα ἂν δὲ ἀπόλυτος ταυτισμὸς τῆς ἀνθρωπινῆς φύσης μὲ τὴν ἀτομικότητα θάταν ἐπιθυμητὸς στὴν περίπτωση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει, εἶναι ζήτημα θεωρητικὸ δίχως πραχτικὴ σημασία, γιατὶ δὲ μπορεῖ νὰ γίνει αὐτὸς δὲ ταυτισμός. Μερικοὶ ὅροι τοῦ πολιτισμοῦ καλλιεργοῦνε τὰ στοιχεῖα τῆς ψυχῆς ποὺ διδηγοῦνται πρὸς τὴν διαφοροποίηση. "Αλλοι ὅροι κεντρίζουν ὅποια στοιχεῖα τραβᾶνε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀλληλεγγύης ποὺ χαραχτηρίζει τὴν κυψέλη ή τὴν μυρμηγκοφωλιά. Γιὰ τὸν ἀνθρωπο τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ ἔξασφαλίσει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κάθε στοιχείου ἔτσι ποὺ τὸ κάθε στοιχεῖο νὰ γίνει ἴκανὸν νὰ συντελέσει στὴν ἀπελευθέρωση καὶ στὴν ὠρίμανση τοῦ ἄλλου. Ἡ συνεργασία — ποὺ τὴν ὀνομάζει ἀδελφότητα ή κλασικὴ γαλλικὴ διατύπωση — εἶναι καὶ μέρος τοῦ δημοκρατικοῦ ἰδανικοῦ καὶ προσωπικῆς πρωτοβουλίας ἀποτέλεσμα. Τὸ δὲ δόθηκε εὔκαιρία ν' ἀναπτυχτοῦνε κεῖνες οἱ συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ (καὶ μάλιστα τῆς οἰκονομικῆς του πλευρᾶς) ποὺ ὑποτάξανε τὴν συνεργατικότητα στὴν ἐλευθερία καὶ στὴν ἵστητα, μᾶς δίνει τὴν ἔξήγηση τοῦ ἔεπεσμοῦ αὐτῶν δυὸ τελευταίων. Ἐτοῦτος ὁ ἔεπεσμὸς ἐμμεσα εὑθύνεται γιὰ τὴν τάση ποὺ ὑπάρχει νὰ δυσφημίζεται ή λέξη ἀτομική τα καὶ νὰ γίνεται ή λέξη κοινωνικότητα δρός τόσο τιμημένος ὥστε κανένας νὰ μὴν τὸν ἔπικρίνει. Τὸ νὰ ὑποθέσουμε δμως δὲ συνδυάζοντας δυὸ ἔννοιες στερημένες ἀπὸ κάθε περιεχόμενο σχηματίζουμε σωστὴ ἀντί-

ληψη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση, εἶναι τόσο παράλογο, ὅσο εἶναι καὶ τὸ νὰ ὑποθέσουμε πῶς μπορεῖ νὰ συνταιριαστοῦν ὅντα ποὺ δὲν ἔχουν ἀναμεταξύ τους ἄλλες σχέσεις ἀπὸ κεῖνες ποὺ δημιουργηθήκανε γιὰ νὰ βγεῖ κάποιο κέρδος ἀποκλειστικὰ ἀτομικό.

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων ποὺ συνεργάζονται πρέπει νὰ ἔξεταστεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὸν πολιτισμό. Ἡ κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄλληλεπίδραση πολλῶν συντελεστῶν. Οἱ σπουδαιότεροι συντελεστὲς εἰν’ ὁ νόμος καὶ ἡ πολιτική, ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἡ ἐπιστήμη, ἀφηρημένη καὶ ἐφαρμοσμένη, καὶ οἱ τέχνες τῆς ἔκφρασης, τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς ἡθικῆς, δηλαδὴ οἱ ἀξίες ποὺ ἐκτιμοῦν οἱ ἀνθρώποι καὶ τὸ πῶς τὶς ἐκτιμοῦν, καὶ τελικά, μὰ ἔμμεσα τὸ σύστημα ἀπὸ γενικὲς ἰδέες ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἀνθρώποι γιὰ νὰ δικαιολογοῦν καὶ νὰ ἐπιχρίνουν τὶς βασικὲς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, ἡ κοινωνική τους φιλοσοφία. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας μᾶς ἐνδιαφέρει περσότερο παρὰ οἱ λύσεις του. Γιατὶ ἔχουμε τὴν πεποίθηση πῶς εἰν’ ἀνώφελες οἱ λύσεις ὅσο δὲν τοποθετεῖται τὸ πρόβλημα μὲς στὸ σύνολο τῶν στοιχείων ποὺ ἀποτελοῦνται τὸν πολιτισμό, μὲς στὴν ἄλληλεπίδραση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς ἐμφυτης ἀνθρώπινης φύσης. Τὸ βασικὸ αἴτημα ποὺ ὑποστηρίζουμε εἰν’ ὅτι τὸ νὸ απομονώσουμε ἔναν παράγοντα, ὅποιος κι’ ἀν εἶναι κι’ ὅσο μεγάλη ἐπίδραση κι’ ἀν εἶχε μιὰν δρισμένη ἐποχή, εἰν’. Ὁλέθριο γιὰ τὴν κατανόηση καὶ γιὰ τὴν φωτισμένη δράση. Ἔνα σωρὸ ἀπομονώσεις ἔχουνε κάνει οἱ ἀνθρώποι εἴτε ὑποθέτοντας ὅτι στὴν ἀνθρώπινη φύση κάποιο στοιχεῖο εἶναι τὸ ὑπέρτατο κίνητρο εἴτε θεωρώντας ἀνώτατη κάποια μορφὴ κοινωνικῆς δράσης. Ἀφοῦ τὸ πρόβλημα ἐδῶ τὸ ἔξετάζουμε σὰν πρόβλημα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἄλληλεπίδραση πολλῶν συντελεστῶν μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση, τὸ ἐπόμενο ἔργο μας εἶναι νὰ ἔξετάσουμε τὴν ἀμοιβαία σχέση τῆς ἀκατέργαστης ἀνθρώπινης φύσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.